

זרים ואויבים או שותפים לאותה כבֿרת ארץ? על התרגומים מן הספרות הפלסטינית לעברית

חנה עמית-כוכבי

המאמר סוקר את תרגומיהן לעברית של יצירות מן הספרות הערבית, הנכתבת בידי יוצרים פלסטינים בגדה המערבית וברצועת עזה וכן בתפוצה הפלסטינית ברחבי העולם. הוא משרטט ובוחר את הקשרים בין הסכסוך הפוליטי הישראלי-ערבי לבין תרגומה של הספרות הפלסטינית לעברית ולבין מדיניות הפרסום של התרגומים. הוא בוחן את השינויים שחלו בהדרגה במעמדם של התרגומים הללו בתרבות היעד העברית בישראל, והוא מתעכב בפירוט על תרגומי יצירותיהם של מחברים פלסטינים בולטים, כדוגמת ת'ליל אל-ספאכני, ראשד חוסיין, פדנא טוקאן, סחר ת'ליפה ומחמוד דרוויש.

מבוא

הספרות הפלסטינית היא אחד הענפים המאוחרים של הספרות הערבית המודרנית, ואפשר לחלקה, כהצעתו של עמי אלעד-בוסקילה, לשלושה ענפי-משנה: הספרות הנכתבת בישראל, הספרות הנכתבת בגדה המערבית וברצועת עזה והספרות הנכתבת בגולה. (אלעד-בוסקילה 1995: 38, 2001: 20–21; Elad-Bouskila 1999: 9–13). חלוקה גיאופוליטית זו, על-פי מקומות מושבם של הכותבים, מבוססת על הכללה רחבה; אולם מחקרים על הספרות הערבית למקומותיה מצביעים על הבדלים ברורים הקיימים בין שלושת הענפים, בעיקר בתמאטיקה ובמקורות ההשפעה החיצוניים על אותן ספרויות.¹ בספרותם של הערבים אזרחי ישראל בולט העיסוק בבעיותיהם הפנימיות – תחילה בקרע מן האדמה ומאחיהם הפליטים, ואחר-כך בשאלות הזהות והשסע

1 ראו, לדוגמה: פנפאני 1968; אל-קאסם 1979, 1987, 1991, 1994; ר'נאים 1995; אלעד (עורך) 1993; עבאסי 1983; Ashrawi 1979 – על הספרות הנכתבת בישראל, וכן: בלס 1978; יארי 1983; Jayyusi 1992 – על הספרות הנכתבת בגלויות הפלסטיניות.

הפנימי בין מקומם בישראל למקומם בעולם הערבי. הספרות הנכתבת בשטחים עוסקת, לעומת זאת, בעיקר באובדן המולדת, האדמה והזהות, בגעגועים אליהן ובמאבק המזוין לשוב אליהן; ואילו הספרות הנכתבת בגלויות מרבה, מצד אחד, להעלות זיכרונות נוסטלגיים מן המולדת האבודה, ומצד שני יש בה יצירות ליריות רבות בעלות אופי אוניברסאלי. מתחילת האנתפאדה הראשונה יש מגמה של פלסטיניזציה בכתיבתם של הערבים בישראל, והיא מתבטאת במידה מסוימת של סיגול העמדות הפלסטיניות מבחוץ.²

בספרותם של הערבים בישראל, שבשנים 1948–1967 היו מנותקים מן העולם הערבי ומספרותו, ניכרות השפעות סגנוניות ותמאטיות מספרויות עולם המתורגמות לערבית ולעברית ומן הספרות העברית, ואילו הספרויות הפלסטיניות שבשטחים ובגלויות הושפעו הן מהספרויות הערביות והן מספרויות העולם, במקור ובתרגומיהן לערבית.

על התרגום לעברית של הספרות הערבית הנכתבת בישראל כבר כתבתי בגיליון המיוחד של המזרח החדש שהוקדש לספרות זו (אלעד [עורך] 1993). כאן אני מבקשת לבדוק, כחטיבה אחת, את התרגומים משני הענפים האחרים של הספרות הפלסטינית. אולם במקרים חשובים אחדים ההבחנה בין הערבים אזרחי ישראל לבין הפלסטינים הגולים אינה פשוטה וחד-משמעית. יש כותבים שגלו, מאונס או מבחירה, ממדינת ישראל, הכלולים הן בהגדרה 'ערבי ישראלי' והן בהגדרה 'פלסטיני גולה'. לכן בחרתי לכלול בדיון דמויות מפתח כראשד חוסין ומחמוד דַ'רְוִיש, שבלעדיהם לא תהיה התמונה שלמה. ואילו מבין הכותבים המעטים שפעלו לפני 1948 ושחיבוריהם תורגמו לעברית אדון באחד — ת'ליל אל-סַכַּאֲנִי, שכתבתו העיקרית היתה בירושלים, אך הוא גלה ממנה ב-1948.

הנתונים שעליהם מבוסס הדיון לקוחים ממאגר ממוחשב של תרגומים מערבית, שמתוכו ליקטתי את התרגומים שפורסמו בספרים, בכתבי-עת אקדמיים וספרותיים ובמדורים הספרותיים והאחרים של העיתונות היומית. המאגר איננו כולל, כמובן, את כל מה שפורסם, אלא רק את מה שעלה בידי לאתר, אך דומני שהוא נותן תמונה נאמנה של המצאי התרגומי ושעדכונים ותיקונים שלו אולי יוסיפו לו חומר, אך לא ישנו את התמונה העולה ממנו.

מתוך כ-7,500 הפריטים שליקטתי, שקרוב ל-2,000 מתוכם הם קטעים ורסיסי תרגומים ששובצו במחקרים ובכתבות עיתונאיות, נמצאו 612 טקסטים פלסטיניים שנכתבו מחוץ לישראל, שיותר ממחציתם הם מאת מחמוד דַ'רְוִיש. הטקסטים כוללים 368 שירים, 2 רומאנים, 5 נובלות, 62 סיפורים קצרים, 3 חיבורים אוטוביוגרפיים, חליפת מכתבים אישית-ספרותית, 6 טקסטים לתיאטרון וקטעי תרגומים של חומר מז'אנרים שונים, שפורסמו בכמות שונות. החיבורים

הללו, שפורסמו בשורת אנתולוגיות וקבצים ובספרים וכתבי־עת שונים, מהווים יותר מ־10 אחוזים מכלל הטקסטים הארוכים בכלל המצאי התרגומי.³ במאמר זה אדון בתכניהם של חיבורים אלה, במחבריהם, בנסיבות פרסומם ובבמות שבהן ראו אור. השאלות המרכזיות שבהן אעסוק הן האם, כיצד ובאיזו מידה זכתה הספרות הפלסטינית הנכתבת מחוץ למדינת ישראל להתקבל על־ידי החברה והספרות הישראלית, וכיצד ובאיזו מידה הושפעה התקבלות זו מזהותם של כותביה הפלסטינים ומתכני יצירותיהם. הדיון יבחן את יחסה של התרבות העברית לתרגומים מהספרות הפלסטינית משנות החמישים ועד היום, על־פי היקף התרגום, הבמות שבהן ראו התרגומים אור ותגובות הביקורת עליהם. בהמשך ייעשה ניסיון להצביע על הסיבות האפשריות ליחס זה, תוך תיאור השינויים שחלו בו במהלך התקופה הנדונה, ובמקביל יובא ניתוח פרטני של דרכי פרסומן של יצירות מתורגמות מאת מחברים נבחרים.

רקע תיאורטי

מאמר זה מבוסס על תיאוריות של תרגום בעלות אוריינטציה תרבותית־היסטורית, וחומריו שאובים מעבודת דוקטור שנכתבה בבית־הספר למדעי התרבות באוניברסיטת תל־אביב (עמית־כוכבי 1999), אם כי הוא אינו מהווה חלק מאותה עבודה. המאמר עוסק בהפקת התרגומים מהספרות הפלסטינית לעברית ובהתקבלותם בתרבות המטרה העברית, והוא מנסה לעמוד על מעמדם בתרבות זו על רקע היחסים בינה לבין תרבות המקור, אשר הושפעו במידה רבה מן הסכסוך הפוליטי המתמשך ששרר בין בני שתי התרבויות לאורך כל התקופה הנדונה כאן. המושג 'תרבות' משמש כאן לתיאור כלל המערכות, שפעילות הגומלין שלהן מעצבת את הערכים ודרכי ההתנהגות של חברה מסוימת בזמן נתון, ואת הקשרים ביניהן, המאפשרים לבן אותה תרבות לעמוד על משמעותה (Even-Zohar 2002). המערכות שיידונו כאן שייכות בעיקר למערכת הספרות ולתת־המערכת של התרגומים, התופסת בה מקום חשוב, והן כוללות לא רק את הטקסטים הספרותיים עצמם, במקור ובתרגום, אלא גם את האנשים המפיקים אותם ככותבים, כמתרגמים, כעורכים וכמוציאים לאור ואת הגופים והמוסדות השותפים לפעילויות אלה.

המאמר הוא חלק ממגמה גוברת של חקר השתקפותם של מגעים בינתרבותיים בהתנהגות התרגומית, מגמה שבאה לידי ביטוי בעשור האחרון בפרסומים מדעיים (ראו, לדוגמה, Pym 1992; Bassnet & Lefevere 1990) ובמקום הנכבד המוקדש לנושא בכינוסים בינלאומיים לחקר התרגום (למשל, וינה 1993; סולפורד 1998; אדינבורו 2000).

הרקע התיאורטי של המאמר משלב יסודות מתורת נורמות התרגום, שפיתחו טורי ותלמידיו, עם יסודות מתורת הרב-מערכת שפיתחו אבן-זהר ותלמידיו. בשתייהן נתפש התרגום הספרותי כפעילות מערכתית בעלת סדירות, המתנהלת במסגרת של חוקים ודרכי התנהגות, ולא באופן מקרי ושרירותי, והמושפעת דרך קבע מתנאים ומנסיבות חיצוניים, תרבותיים, פוליטיים וכו'.

תורת נורמות התרגום (ויסברוד 1989; Toury 1980; Weissbrod 1990; 1995, 2002) רואה בתרגום יצירות ספרות פעילות הכפופה לנורמות, דהיינו, כללי התנהגות המתגבשים בשטח, אשר גם אם אינם מנוסחים במפורש כחוקים, השמירה עליהם מזכה בתגמולים מצד התרבות, ואשר הפרתם עלולה לגרור סנקציות. טורי מחלק את הנורמות למקדימות ולאופרציונאליות. הנורמות המקדימות נוגעות למדיניות התרגום ומכתיבות את ההתנהגות בשאלות כגון: האם לתרגם בכלל מתרבות מסוימת ומשפה מסוימת; אילו טקסטים, של אילו מחברים, ייבחרו לתרגום ואילו יידחו; האם לתרגם מחדש טקסט שכבר מצוי בתרגום, או האם להימנע מכך; האם לתרגם אך ורק במישרין משפת המקור, או האם לאפשר גם תרגום מתוך תרגום לשפה אחרת, והאם ומתי יפורסמו התרגומים ובאילו כמות פרסום. הנורמות הללו מופעלות בידי הקבוצה החברתית הכוללת את המתרגמים ואת מקבלי ההחלטות בעיתונים, בכתבי-העת ובהוצאות הספרים. הנורמות האופרציונאליות נוגעות לביצוע התרגום בפועל ומנחות את ההתנהגות בשאלות כגון: האם יתורגם הטקסט במלואו, בהשמטות, או עם תוספות, ומה יהיו השיקולים הלשוניים-סגנוניים בביצוע התרגום.

על אלה הוספתי (עמית-כוכבי 1999) נורמות מסוג שלישי — נורמות התגובה, הנוגעות לעקרונות שביסוד דרכי התגובה, דהיינו, לקבלתם או לדחייתם של התרגומים. ביטויין הגלוי והמפורש של נורמות אלו מופיע בדברי הביקורת על הטקסטים המתורגמים, המתפרסמים בעיקר במדורי הספרות בעיתונות ובכתבי-העת השונים. נורמות התגובה משקפות בדרך-כלל עמדות בתחומי הספרות והתרבות ועוסקות, לדוגמה, ביחסי מקור ותרגום, בהערכת איכותם של התרגומים ובתפקיד הגישור הבינתרבותי שהתרגומים ממלאים. במקרה הנדון כאן יש משקל בולט לעמדות אידיאולוגיות ופוליטיות, מפורשות או מרומזות, שמעורב בהן גם מימד רגשי — בגיבוש נורמות התגובה.

במאמר זה לא אעסוק בניתוח סגנוני השוואתי, תרגום לעומת מקור, של הטקסטים המתורגמים. כאן אדון בנורמות המקדימות ובנורמות התגובה, אך לא בנורמות האופרציונאליות, המחייבות מחקר נפרד, שכליו והדגשיו שונים לגמרי מאלה של המחקר הנוכחי.

תפישת נורמות התרגום מעוגנת בתורת הרב-מערכת (ויסברוד 1989; Even-Zohar 1990, 1997, 2002; Sheffy 1996; בן-שחר 1992; Weissbrod 1990) משום שנורמות התרגום נוצרות ופועלות במסגרת

מערכות תרבותיות, ובתוך אלה – במערכות ספרותיות. לפי תורה זו פועלות תרבויות, ובתוכן גם לשונות וספרויות כמערכות מורכבות ודינאמיות, הבנויות מרכיבים שכוללים אישים (לדוגמה, סופרים ומתרגמים), קבוצות השפעה (לדוגמה, חבורות ספרותיות), גופים מוסדיים ואחרים (לדוגמה, בתי הוצאה) ותוצרי תרבות (לדוגמה, ספרים וכתבי־עת). רכיבים אלה והיחסים ביניהם נתונים בלי הרף לשינויים ולתזוזות – הם נוספים למערכת, או נפלטים ממנה, והם משנים את מקומם בתוכה בהתאם לשינויים באינטרסים שלה ובנסיבות שבהן היא מתקיימת. המערכת היא היררכית, ויש בה מרכז ושוליים. במרכז מצויים רכיבים ודגמים הנתפשים כבעלי ערכיות גבוהה והזוכים ליוקרה ולהערכה, ובשוליים מצויים רכיבים שחשיבותם נתפשת כפחותה. התרבות כולה היא רב־מערכת, שבתוכה מתקיימות מערכות כגון הכלכלה, מערכת החינוך, הספרות וכדומה, ובין כל המערכות הללו מתקיימים קשרים והשפעות גומלין. מערכת הספרות המתורגמת היא אחת המערכות שקיימות ברב־מערכת של הספרות, שהיא עצמה חלק מן הרב־מערכת של התרבות. במקרה הנדון כאן התרגומים מערבית הם תת־מערכת בתוך מערכת התרגום, והם תופסים בה מקום מיוחד (ראו עמית־כוכבי 1999), והתרגומים מהספרויות הפלסטיניות מהווים סוג משני של תת־מערכת זו.

רקע היסטורי

יחסה של התרבות העברית לתרגומים מהספרות הערבית, ובכלל זה התרגומים מהספרויות הפלסטיניות, קשור קשר ישיר והדוק עם הקונפליקט היהודי־ערבי בארץ־ישראל, במדינת ישראל ובאזור. בעניין זה ראוי לסקור ציוני־דרך אחדים הנוגעים לדיון:

- מראשית הציונות ועד קום המדינה היו הערבים בארץ־ישראל רוב והיהודים – מיעוט. הם חיו בשתי מערכות נפרדות מבחינה חברתית וכלכלית, ולהוציא מקרים בודדים שיקפו היחסים הפוליטיים והתרבותיים בין שתי הקהילות בעיקר את המאבק על הקרקע ועל השליטה בארץ תחת השלטון הזר. באותה עת לא נתפשו הפלסטינים כחטיבה לאומית בפני עצמה, ומאבקם של היהודים בערבים על הקרקע ועל מקומות עבודה התנהל במסגרת המאבק היהודי־ערבי הכולל. התרבות העברית על כל גילוייה – הספרות, הדראמה, האמנות הפלסטית, המחול והמוסיקה הקאנונית והעממית – תיארו את הערבי מתוך שתי נקודות מבט. מצד אחד, הוא נתפש באמצעות סטריאוטיפים רומנטיים שמקורם באירופה כ'פרא אציל', דימוי

שהוגבר על-ידי ראייתו כאבטיפוס של אבותיהם המקראיים של היהודים וכדגם חיקוי לחיים בארץ-ישראל. מצד שני, נתפש הערבי כאויב צמא דם וחסר רחמים, השואף להשמיד את היהודי ששב אל ארץ אבותיו. שני הדימויים כאחד מנעו את האפשרות לפגוש את הערבי כפרט וכאדם.

- אחת התוצאות החשובות של מלחמת העצמאות היתה עזיבתם של רוב ערביי ארץ-ישראל לארצות השכנות, שעל השאלה מי אחראי לה ניטשים עד היום ויכוחים עזים בין ההיסטוריונים. כתוצאה ישירה מכך נוצרה בעיית הפליטים, שישראל בחרה להתעלם מקיומם, ואילו המדינות הערביות, שאליהן נמלטו הפליטים, בחרו לא לקלוט אותם כאזרחים שווי זכויות והעדיפו לשכנם במחנות, שרבים מהם מתגוררים בהם עד היום. בעיה זו עדיין לא באה על פתרונה, והטראומה הבלתי-פתורה של הגירוש ושל החיים בתנאי השפלה תוך געגועים למולדת היא הציר התמאטי של הספרות הפלסטינית, המייחד אותה משאר הספרויות הערביות.

- בעקבות המלחמה נוצר גם נתק מוחלט בין ישראל לשכנותיה הערביות, ובעקבותיו נהפך הערבי שמעבר לגבול למושג ערטילאי וגברה הראייה הסטריאוטיפית התופשת אותו כאויב מאיים. תפישה זו, שהתקיימה עוד קודם לכן, באה לידי ביטוי בכל רבדיה של התרבות הישראלית — בספרות (ובכלל זה ספרות הילדים), בדראמה, באמנות הפלאסטית ובמוסיקה.

- כיבוש הגדה המערבית ורצועת עזה בידי ישראל ב-1967 חידש את החיכוך הקרוב עם אוכלוסייה ערבית פלסטינית (הפעם במעמד של אוכלוסייה כבושה) והחזיר את הערבי הפלסטיני ממעמד של נעדר למעמד של נוכח. בעיית הפליטים הערבים, שהודחקה קודם לכן בתודעת היהודים בישראל, שבה ועלתה בדמות הבעיה הפלסטינית, שתבעה פתרון פוליטי. לצד כיבוש צבאי ואזרחי מתמשך, המלווה בתופעות כוטות של דיכוי, החלו אישים וקבוצות בפוליטיקה ובתרבות העברית בישראל לגלות עניין גובר והולך בפלסטינים, ועניין זה בא לידי ביטוי בריבוי יחסי של יצירות ספרות, דרמה וקולנוע שהציגו את הערבי הפלסטיני ואת סבלו.

- הסכם אוסלו, שנחתם ב-1993 בין ישראל לבין הרשות הפלסטינית, היה שיאו של תהליך הדרגתי של הכרה הדדית, שתחילתו בהכרת אש"ף בזכות ישראל להתקיים. הדיונים על גודלה ועל זהותה הפוליטית של הישות הפלסטינית, האמורה לקום בסיום התהליך, עדיין בעיצומם; יחסי ישראל והפלסטינים הם עדיין הטעונים

זרים ואויבים או שותפים לאותה ככרת ארץ?

והסבוכים ביותר בגזרות הסכסוך הישראלי-ערבי, והם משפיעים על יחסי ישראל עם מדינות ערב. עם זאת התקיימו ומתקיימים מגעים בין פוליטיקאים ואנשי תרבות משני הצדדים. חלק מהמפגשים בין אנשי ספרות יהודים ופלסטיניים, המתקיימים בחלקם במסגרות פתוחות ופומביות ובחלקם במסגרות סגורות וחשאיות, מולידים, בין השאר, תרגומים משתי הלשונות זו אל זו. האמונה העזה, ואולי הנאיבית, השלטת בתחום התרגום מערבית לעברית, היא, שיש בכוחו של התרגום הספרותי לגשר על פני הפער הבינתרבותי הממושך והעמוק, להשפיע על עמדות הקוראים, לתרום לדו-קיום בין שני העמים ואפילו לשנות את המצב הפוליטי.

לנקודות הציון הללו ולשינויים שחלו בעקבותיהן היתה השפעה ישירה על התרגום מערבית.

כאן יש להוסיף, כי עד מחצית שנות החמישים, אחרי בואם של היהודים ממדינות ערב, כמעט שלא היו קיימים כלל תרגומים עבריים מן הספרות הערבית המודרנית, הן בגלל מיעוט המתרגמים הפוטנציאליים והן מפני שלימודי הערבית באוניברסיטה העברית עדיין התרכזו באותה עת בערבית הקלאסית, והדבר השתקף גם בתחום התרגום. הרוב הגדול של הטקסטים שתורגמו עד אז מערבית בא מן הספרות המצרית, בשל מרכזיותה בספרות הערבית.

אחרי מלחמת ששת הימים, בשנות השבעים והשמונים, בא שגשוג יחסי בתרגומים מן הספרות הערבית בכלל ומהספרות הפלסטינית בפרט, שנבע מהעניין שהתרבות הישראלית החלה למצוא בערבים. התמקדות הסכסוך הישראלי-ערבי בזירה הפלסטינית, שהתחדדה עוד יותר לאחר כריתת הסכמי השלום עם מצרים וירדן ויציאתן ממעגל הסכסוך, הגבירה את המשקל הפוליטי של תרגום טקסטים ספרותיים פלסטיניים לעברית. לעתים בא התרגום לשרת מטרה פוליטית מוצהרת, כמו, למשל, בפרסום תרגומים משיריהם של מחמוד דרייז וסמיח אל-קאסם, שתכניהם עוסקים בכיבוש ובשאיפה לחירות, במדור הספרות של על המשמר ב-13.4.87, במלאות עשרים שנה לכיבוש השטחים בידי ישראל. התרגומים נשאו את הכותרת הדרג-משמעית 'דברי כיבושין' והתפרסמו במסגרת מוסף מיוחד של העיתון — 'דילמות של כיבוש' — 67-87'. במקרים אחרים נעשו התרגומים מטעמים ספרותיים או לצרכים אקדמיים, אך זכו לתגובות פוליטיות של הביקורת ושל העיתונות העברית (ראו בהמשך).

הטקסטים, במות הפרסום ותגובות הביקורת

השינוי הגדול שחל במרוצת השנים במעמדם של התרגומים מהספרות הפלסטינית לענפיה מתגלה במלוא היקפו קודם כל בבחינת הבמות שבהן פורסמו. התרגומים המוקדמים ביותר שאיתרתי ראו אור בשנות החמישים המאוחרות, שבהן נתפשו הערבים בישראל ומחוצה לה כמסוכנים, והטיפול בהם, ובכלל זה תרגום יצירותיהם הספרותיות, הופקד בידי כוחות הביטחון. התרגומים הראשונים מיצירותיהם של מחמוד דרוויש וראשד חוסין, שני משוררים ערבים ישראלים, ילידי שנות הארבעים, שהעדיפו (חוסין ב־1967 ודרוויש ב־1971) את חיי החופש בגלות על חיי המחנק בישראל, נעשו בידי אברהם ינן ופורסמו בלקטים מספרותם של הערבים בישראל, שראו אור בשנים 1963–1966 כפרסומים פנימיים של משרד ראש הממשלה. לקטים אלה שימשו בסיס למאמרים שפרסם ינן באמצע שנות השישים על ספרותם של ערביי ישראל — ששני המשוררים הללו נמנו עמם באותה עת — בהמזרח החדש (טו; טז), כתבה־עת של החברה המזרחית הישראלית, תוך הבאת קטעים מהתרגומים. הספרות הערבית עלתה, אם כן, עלייה קטנה בדרגה — מפרסום בבמה ממשלתית, המיועדת לקהל מצומצם של אנשי מקצוע, לפרסום בבמה אקדמית, ששאפה אומנם, כמוגדר במטרותיה, להגיע לקהל הרחב, אך בפועל קראו אותה רק החוקרים והסטודנטים שעסקו בתחומי המזרחנות השונים. במלים אחרות, מה שעדיין נתפש כאסור או כבלתי־מתאים לכלל קוראי הספרות זכה להכשר בבמה האקדמית.

לצד פרסומים אלה התקיים גם פרסום צר היקף במדורי הספרות בעיתונים שמדיניות הפרסום שלהם, או של אנשים מסוימים שהשתתפו בהם, היתה שונה מהקונסנסוס של אותה תקופה והם דגלו בדרו־קיום יהודי־ערבי ועקב זאת גילו עניין בספרות הערבית. כך אפשר למצוא תרגומי שירים מאת ראשד חוסין בין תרגומיו המוקדמים של ששון סומך מהספרות הערבית, שאותם פרסם כבר ב־1957 בעיתון הקומוניסטי קול העם וב־1958 בעיתון הארץ. את הפרסום בהארץ יש לזקוף ליזכותו של העורך הספרותי דאז, בנימין תמוז, שכתב בעצמו סיפורים קצרים ובהם ביטא געגועים לתקופה שלפני המדינה, שבה התקיימו קשרים אישיים בין מקצת היהודים והערבים בארץ־ישראל. תמוז עצמו היה שותף יחד עם סומך למפגש הראשון בין סופרים יהודים וסופרים ערבים, שבמהלכו נקראו תרגומים מיצירותיהם (ראו סומך 1998; Somekh 1999).

ההיבט הפוליטי השתקף גם בכיוון מנוגד: שיר של חוסין פורסם בשנת 1959 באנתולוגיה של ספרות עברית דווקא, את אשר בחרתי בשירה, בעריכת יונה דויד. השיר הנבחר, 'אל זאטוטי ארצי', היה טקסט מתקתק, שקרא לשלום ולאהבה, ויש לזכור כי הוא פורסם בשנות החמישים, כאשר הערבים בישראל

היו מנועים מהבעה עצמית של ממש (דויד [עורך] 1959 : 257–258). לעומת זאת הביעו השירים שבחר סומך את תחושת אי־השייכות של המשורר, המתלונן על כך ששערי הקיבוץ והמושב נעולים בפניו, ואיך, אם כן, מצפים ממנו לשבח את המפעל הציוני שהוא איננו יכול להיות חלק ממנו.

אחדים מן הטקסטים הללו מוחזרו אחר־כך פעמים אחדות בספרי לימוד, הן כאלה שנועדו לקהל היעד המצומצם של 'השומר הצעיר', תנועה הדוגלת באחוות עמים ובדו־קיום, והן כאלה שנועדו לכלל הלומדים; אלא שאשנב, לקט של 'השומר הצעיר', ראה אור כבר ב־1971 ואילו הדרך לשלום, פרסום רשמי של משרד החינוך והתרבות, ראה אור רק ב־1994, סמוך לחתימה על הסכם אוסלו הראשון, שלכבודו נדפס. פער זמנים בולט זה מעיד על השפעתם הישירה של שינויים בנסיבות הפוליטיות הקשורות לסכסוך הישראלי־ערבי על צריכת תרגומים מערבית בכלל, ועל פרסומם של תרגומים מהספרות הפלסטינית בפרט.

מלחמת ששת הימים, שבעקבותיה גבר, כאמור, העניין בספרות הפלסטינית, הניבה ארבעה פירות חשובים בתחום הנדון, שכולם פורסמו בשנות השבעים ושלושה מהם אף ראו אור באותה שנה, 1970, המסמנת את ראשית הפריחה בתרגום מהספרות הערבית בכללה (ראו עמית־כוכבי 1999). אחד משלושה אלה היה חוברת מיוחדת של כתב־העת קשת, שערך אותה ששון סומך ושהוקדשה לספרות הערבית שאחרי '67' (קשת מ"ז, 1970). כל הטקסטים המתורגמים מערבית שנכללו בחוברת זו הטיחו דברי ביקורת נוקבים ברפיון ידיו של העולם הערבי, שנתפש כאחראי לתבוסה במלחמה. בין הכותבים היו שלושה פלסטינים. המשורר והמחזאי מַעִין פִּסִּסוֹ מעזה ביטא באחד משיריו שפורסמו שם, 'השיר והפגיון', לעג מר ליומרות הצבאיות של הערבים — "במחיר צפרדע מי ירכוש/ את התופים האלה?", שאל (שם : 6). הסופר רֶשָּׁאד אבו שאַנר ביטא בסיפורו 'זיכרונות יוני' (שם : 94–98) את תסכולו של פליט ממלחמת '48, תושב מחנה הפליטים ביריחו, שכאשר הוא ניצב פעם נוספת נוכח ההכרח לקום ולברוח מהשטח הכבוש בידי ישראל, הוא בוחר בדרך של המאבק המזוין.

למשוררת פֶּדְוָא טוֹקָאן הוקדש בחוברת זו מקום נרחב. סומך כתב מאמר מקיף על יצירתה, 'לב אשה מן המזרח' (שם : 112–123), ושיבח בו ציטוטים משירים שכתבה בתקופות שונות. הוא טען, כי המעבר של טוֹקָאן מכתבת שירה אישית־לירית לכתבת פוליטית מגויסת נבע מלחצים שהופעלו עליה ומחששה לאבד את מעמדה כמשוררת פלסטינית מרכזית. המאמר נכתב במתכונת אקדמית, אף כי פורסם בכתב־עת ספרותי, ובכך נהג סומך כחוקרים אחרים של הספרות הערבית, ששילבו בעבודתם מחקר ותרגום הן כשפרסמו את העבודות בכתב־עת אקדמיים והן כשפרסמו אותן בבמות ספרותיות. סומך

תיאר את שיריה של טוקאן כ"שירי קינה על גורל המולדת השדודה ועל אסונם של הפליטים" (שם: 114), וכשדן בשיריה שפורסמו לאחר מלחמת 1967, שבעקבותיה ויתרה כליל על הכתיבה האישית והתמסרה לכתיבה פוליטית, כינה אותה "שירה לוחמת ומגיבה" (שם: 120). אולם היה שם שיר אחד שאותו תייג כ"שירת משטמה" (שם: 121). בשיר זה הביעה טוקאן שנאה גלויה לחיילים הישראלים ומשאלה מטאפורית לאכול את כבדיהם, מתוך הזדהות עם דמותה ההיסטורית של הַנְדָּ, אשתו של אבּוּ סַפְיָאן, מאויבי הנביא מוחמד בראשית דרכו, אשר אכלה את כבדו של חֲמֻזָּה, דודו של הנביא שנפל בקרב, כנקמה על כך שהרג את בעלה ואת בניה בקרב קודם. ראוי לציין, כי מאז יצאה החוברת לאור ועד עצם היום הזה מלווה כמעט כל אזכור של פְּדָא טוקאן בעיתונות העברית, אם בראיונות אישיים ואם במאמרים על הספרות הערבית ותרבותה, באזכורו של שיר זה (לדוגמאות אקטואליות, ראו מוסף הספרות של הארץ, 10.5.02, 16.5.02), מה שיצר לטוקאן הפלסטינית תדמית דמונית אפילו במאמרים אוהדים (לדוגמה, ידיעות אחרונות, 15.12.95).

החוברת של קשת נתנה, אפוא, לראשונה לגיטימציה להצגת מקבץ של יצירות מן הספרות הפלסטינית לפני הקורא העברי. היה כאן שילוב של אכסניה בעלת יוקרה ושל הגושפנקה האקדמית של המאמר שבמסגרתו פורסמו חלק מהתרגומים. החוברת כללה, כאמור, גם טקסטים מארצות ערב — מצרים, סוריה, לבנון ועיראק — ובכך הוצגה הספרות הפלסטינית כאחת הספרויות הערביות, ולא כאי מבודד.

הראשון שהתמקד בהבאת הספרות הפלסטינית בפרסומים רחבי היקף המוקדשים לה בלבד היה הסופר וחוקר הספרות הערבית שמעון בלס, בשני פרסומים הקשורים זה בזה: האנתולוגיה סיפורים פלשתיניים, בתרגומו ובעריכתו, שראתה אור בשנת 1970 בהוצאת 'עקד', וספר המחקר הספרות הערבית בצל המלחמה, שראה אור בשנת 1978 בספריית 'אופקים' של הוצאת 'עם עובד'. מלבד האנתולוגיה שערך בלס יצאה לאור עד היום רק עוד אנתולוגיה אחת שהוקדשה כולה לתרגומים מן הספרות הפלסטינית, בעוד שמספר האנתולוגיות, שהוקדשו לתרגום מן הספרות הערבית בכללה מגיע עד היום ל-43. המחקר של בלס מאורגן על בסיס תמאטי; הוא דן בעיקר ביצירות העוסקות בנושא הפלסטיני, אשר נכתבו בשנים 1948–1973, והוא מבחין בין היצירות המשקפות את אסון '48 לבין אלה המשקפות את אסון '67. המחברים שבלס עוסק ביצירותיהם אינם רק פלסטינים, ויש בהם גם מצרים, סורים ולבנונים. חשיבותו של הספר בכך, שהציב את הנושא הפלסטיני על מפת המחקר המזרחני בישראל, ובכך שהרומאנים, הסיפורים הקצרים, השירים והמחזות שנזכרו בו ושבלס תרגם קטעים מתוכם לשם הצגת טיעוניו, מציירים תמונה רחבה של הספרות והתמאטיקה הפלסטיניות, רחבה הרבה יותר מן

התמונה שאפשר לצייר על-פי התרגומים המעטים מהספרות הפלסטינית שהיו קיימים אז. גם היום, קרוב לשלושים שנה אחרי פרסום המחקר של בלס, טרם תורגמו רוב הטקסטים שאותם הציג במחקרו.

אף-על-פי שהאנתולוגיה של בלס פורסמה לפני ספר המחקר שלו, היא היתה תולדה של המחקר, אשר התבסס על עבודת הדוקטור שלו, שנכתבה בצרפתית בסורבון. הוא הביא באנתולוגיה ארבעה-עשר סיפורים שתרגם, מאת תשעה סופרים, אחד ישראלי — אַבְרָהָם חֲנָא, ושמונה גולים — תִּנְפִיק פִּיאָד, מוחמד סעיד אל־דין אל־איראני, עבד אל־חמיד אל־אנשאסי, רִיסָאן פִּנְפָאני, עיסא אל־נאעורי, נִגְ'אתי סֶדְקִי, עֵנָאד שַׁעֲבָאן וסמירה עֶזָאם. הסיפורים עצמם עסקו בהוויית החיים הפלסטיניים בארץ־ישראל לפני הגלות ובחיי הגלות ותיארו את הגעגועים למולדת, את ההשפלה שבהוויית הפליט ואת המאבק המזוין. בלס צירף לאנתולוגיה מבוא אקדמי ובו ציין את המחברים המרכזיים וסקר את הספרות הפלסטינית לתקופותיה. לטענתו, עברה הספרות הפלסטינית מכתובה ללא דגש לוקאלי לפני '48, אל כתיבה של געגועים לארץ אחרי '48, אחר־כך אל גיבוש תודעה לאומית חדשה של עם העקור מאדמתו ולבסוף — אל התמקדות במאבק הלאומי, שמטרתו שחרור המולדת ואחדות ערבית כוללת. מלבד מידע מחקרי וניתוחו הציג בלס במאמרו גם עמדה אישית מורכבת. מצד אחד, קיבל עמדות שהיו מקובלות באותה עת בקונסנסוס הישראלי, כדוגמת הקביעה, שהמושג הפלסטיני 'שחרור המולדת' פירושו חיסול מדינת ישראל (שם: 15). ומצד שני, גילה אמפתיה ל"מצבן הטראגי של עם אומלל, נבגד וחסר־ישע, אחוז־בהלה ומשולל תודעה לאומית, הלוקק את פצעיו ומייחל לישועה שתבוא משליט ערבי זה או אחר" (שם: 17). בלס סיים את המבוא באמירה הפוליטית־פיוטית, הנועזת מאוד לזמנה, כי בקובץ ביקש "להעמיד את הקורא העברי על מערכי־נפשו, אורח־חיו והלך־מחשבתו של הפלשתיני, שאף־כי עדיין מפרידות בינינו חומות של זרות ואיבה, הרי הוא שותף לנו על האדמה הזאת ומתחת לשמי־התכלת שלראשנו" (שם: 18).

גם כתיבה־עצ אופק, מפורסם הרבה פחות וקצר ימים הרבה יותר מקשת, פרסם באותה תקופה תרגומים מהספרות הפלסטינית. כתב־עת זה, שהופיע בשני גיליונות בלבד, נערך בידי המשורר יוסי גמזו, שמדיניות העריכה שלו דגלה במתן כמה לדיאלוג בין קולות שונים ובהם גם הקול הערבי. היות שגמזו, בדומה לרוב המכריע של עורכי כתיבה־עצ העבריים ומקבלי ההחלטות האחרים בתחום המו"לות בישראל, לא ידע ערבית, הוא הסתייע בייעוצו ובתרגומיו של בר־סמכא. כמו במקרים רבים אחרים וכמו בקשת, היה זה ששון סומך. בגיליון הראשון, שראה אור בשנת 1970, פורסמו שני שירים מאת פְּדוּא טוֹקָאן, אחד אישי־לירי והשני בעל תוכן פוליטי, המתאר את כיבוש שכם, עירה האהובה של המשוררת, במלחמת ששת הימים. פרסום זה היה

המשך ישיר לפרסום מאמרו של סומך על טוקאן ולתרגומיו משיריה בקשת. בניגוד לכתב-העת קשת, שנהג לשלב את התרגומים מהספרות הערבית שפרסם מפעם לפעם ברצף הכללי של החוברות ובכך העניק להם מעמד שווה לזה של שאר הטקסטים, בחר אופק בנוהג, הרווח בפרסום תרגומים מערבית ובדרך אותם במדור נפרד, שנקרא כאן 'אופק לעולם הערבי'. ראוי לציין, כי באותו כתב-עת התקיים גם מדור רחב יחסית, שנקרא 'אופק לספרות העולם', ובו פורסמו תרגומים מרוסית, מתורכית, מיוונית ומאנגלית. ברור, כי הקדשת מדור מיוחד לספרות הערבית היתה מעשה של אפליה מתקנת ובאה להדגיש את העניין המיוחד שגילה בה כתב-העת. עם זאת, אי-הכללתה בהגדרה 'ספרות העולם' היתה מעשה גטואיזציה, אשר פגם באפשרות שהקורא העברי יראה את הספרות הערבית כחלק בלתי-נפרד מהתפריט הספרותי הרגיל שלו, המציע לו מאז ראשית ההשכלה ועד היום תרגומים מעשרות שפות ותרבויות, שמקומם בתרבות העברית חשוב ורב-השפעה.

בגיליון השני של אופק (1972) פורסם, לראשונה בכתב-עת ספרותי עברי, קטע מהנובלה החוזר לחיפה מאת ר'סאן פֶּנְפֶּאני בתרגומו של שמואל רגולנט. התרגום נלווה למאמר של סומך על המחבר, קורותיו ומכלול יצירתו, שנשא את הכותרת 'פלסטיני שהציץ ולא נפגע' (שם: 145–155). הנובלה של פֶּנְפֶּאני היא יצירת מפתח בספרות הגולה הפלסטינית ומסופר בה על הפליט סעיד ואשתו סֶפִּיָה, השבים לבקר בחיפה, שבעת מנוסתם המבוהלת ממנה ב-48' נאלצו להשאיר בה את תינוקם. ביקורם מתאפשר אחרי מלחמת 67' והמפגש המחודש בין הפלסטינים לישראלים. הם נוסעים לחיפה במכוניתם הפרטית, והם מוצאים שבתם עומד במקומו ללא שינוי. מתגוררת בו מרים, פליטת שואה, ומתברר שהיא מצאה ואימצה את בנם, וכיום הוא חייל ישראלי הרואה בה את אמו. במפגש בין שני הצדדים מציג כל אחד מהם את עמדתו, והסבל היהודי והסבל הפלסטיני מוצגים כשקולים. הבן, ח'לדון שנהפך לדוב, בוחר להישאר בצד הישראלי. בדרך חזרה אומר סעיד לאשתו, כי הוא מקווה שבנם השני, ח'אלד, יבחר באופציה הנגדית ויצטרף לארגון לשחרור העם הפלסטיני. הקטע שנבחר כאן לפרסום הוא המפגש בין דוב והוריו.

שני קטעים נוספים מהנובלה פורסמו מאוחר יותר בכתב-עת ספרותיים אחרים. קטע אחד פורסם בתרגומן המשותף של פורטונה שפירו וחנה עמית-כוכבי בחוברת של מאזנים שהוקדשה לספרות הערבית (מאזנים נ"ז, 1983: 12–14). פרסומו של הקטע במאזנים, כתב-העת הרשמי והשמרני של אגודת הסופרים, התאפשר הודות להקשר האקדמי שבמסגרתו הובא — היה זה קטע מתוך עבודת הגמר של שפירו במסגרת לימודי תרגום לתואר השני במכון לקומוניקציה באוניברסיטה העברית, אשר נעשתה בהדרכתו של גדעון שילה ממכון טרומן באוניברסיטה ובפיקוחה האקדמי של עמית-כוכבי, ששימשה

באותה עת רכזת לתלמידי התרגום. גם קטע זה, בדומה לקטע שפורסם באופק, היה אחד הקטעים הרגישים בסיפור — תיאור מפגשם של סעיד וספיה עם בנם הבכור שהיה לחייל ישראלי. מתן אצטלה אקדמית לתרגום זה, כמו לתרגומיהם של ינון, סומך ובלס שהוזכרו, הגדיר את הערבים בכלל ואת הפלסטינים בפרט מושא למחקר ובכך נטרל במקצת את העוקץ הפוליטי של הפרסום וסלל את הדרך להבאת תרגומים מספרויותיהם בבמות ספרותיות.

קטע אחר של הנובלה פורסם בתרגומה של מירב חופי בכתב-העת הדו-לשוני הערבי-עברי מפגש-לִקְאָא (מפגש 1987, 7: 36–37). כתב-עת זה פורסם ומומן בשנים 1964–1996 בידי הסתדרות העובדים הכללית, שפעילותה התרבותית-ספרותית במגזר הערבי הוקדשה בעיקרה לטיפוח כותבים ערבים שנתפשו כנאמנים למדינה ושכתיבתם שירתה את ערכי הקונסנסוס הציוני של אותה תקופה. עם זאת, בשנים 1984–1988 עמד בראשו המשורר והמתרגם (מעברית לערבית ולהיפך) מוחמד חִמְזָה רִ'נְאִים, אשר ביקש ליצור באמצעות כתב-העת דיאלוג תרבותי מעמיק, הן בין היהודים לערבים בישראל והן בין ישראל לשכנותיה הערביות. לשם כך בחר לפרסום טקסטים מקוריים ומתורגמים משתי הספרויות, וכן פסלים, ציורים ואיורים, שייצגו בגלוי את הלכי הרוח בשני הצדדים ואת דעותיהם זה על זה. במסגרת כזאת לא היה כל קושי לפרסם טקסט פלסטיני טעון מבחינה פוליטית, והקטע שנבחר לפרסום היה תיאור כניסתם של סעיד וספיה לחיפה בדרכם אל ביתם הישן ותיאור מחשבותיהם וזיכרונותיהם על בריחתם ועל בנם התינוק שנשאר בחיפה במהומה שפרצה בעת הבריחה.

פרסום הטקסט במלואו נדחה זמן רב והתממש רק בתקופה האחרונה, בקובץ הנובלות החדרים האחרים (2001) בעריכת עמי אלעד-בוסקילה, המוקדש כולו לתרגומים מהספרות הפלסטינית. גם במקרה זה נתמך פרסום הספר בפעילותו האקדמית של העורך, אשר פרסם באותה הוצאה ('הד ארצי') לקט ממאמרו על הספרות הפלסטינית סמוך לפרסום הקובץ. שני הפרסומים נעשו במסגרת סדרת תרגומים מהספרויות הערביות שאלעד-בוסקילה יזם וערך.

בין העורכים של כתב-העת העבריים ושל הוצאות הספרים בישראל אין כמעט איש השולט בערבית, והם אינם יוזמים פרסום תרגומים ממנה. אלה מביניהם המוכנים לקבל פרויקטים של תרגום תלויים, אם כן, לגמרי, ביוזמותיהם ובטעמם של מומחים לספרות ערבית, המציעים להם את מבחר הטקסטים ואת המתרגמים. חשוב לציין, כי פרסום תרגומים של טקסטים קצרים פשוט וקל הרבה יותר מפרסום תרגומים ארוכים. ראשית, תרגום שירים, סיפורים קצרים וקטעים מיצירות ארוכות מהיר וחסכוני מאשר תרגום רומאנים ומחזות. שנית, כמעט כל המתרגמים מן הספרות הערבית (חוץ מאחת, רחל חלבה) עסקו ועוסקים בתחום זה כעיסוק נלווה למקצועות אחרים הדורשים ידיעת ערבית,

ובעיסוקיהם המרכזיים הם מרצים, מורים, עיתונאים וכיו"ב. שלישית, עיתונים וכתבי-עת מוכנים לפרסם לעתים תרגומים מן הספרות הערבית בכלל, או אף מן הספרות הפלסטינית – שדרכה אל הקונסנסוס של התרבות הישראלית מורכבת וקשה מדרכה של הספרות המצרית, לדוגמה – כאשר הדבר הולם את הקו האידיאולוגי שלהם. הוצאות הספרים, לעומת זאת, מוכנות הרבה פחות להסתכן בפרסום טקסטים כאלה, הן משום שהצלחתם המסחרית מוטלת בספק והן משום שההוצאות אינן רוצות להסתכן בשערוריות. יוצא, שהטקסטים שמתפרסמים הם בהכרח קצרים בגלל האילוף של במות הפרסום.

מתוך 35 רומאנים ערביים שתורגמו עד היום לעברית רק שניים הם רומאנים פלסטיניים; שניהם נכתבו בידי סַחַר ח'ליפה, בת הגדה המערבית, ושניהם ראו אור בהוצאת 'מפרש', הוצאה קטנה ורדיקלית, שפעלה במשך כעשור וחצי (1978–1993) וניסתה להכניס לתרבות הישראלית טקסטים העוסקים בשאלות שהיו אז מחוץ לשיח הישראלי, ובהן שאלות של דיכוי עמים בידי כובשיהם ודיכוי נשים בידי גברים. ההוצאה נוהלה כעמותה, שבראשה עמדו אנשי אקדמיה מתחומים שונים אשר איש מהם לא ידע ערבית. תחילה ניהל את ההוצאה דניאל עמית, פרופסור לפסיקה, ואחר-כך ניהלו אותה במשותף הסוציולוג שלמה סבירסקי וברברה סבירסקי, שניהם חוקרים ופעילים בתחומים שונים של החברה הישראלית, שבהם מתקיים על-פי תפישתם קיפוח מתמשך של אוכלוסיות מסוימות. עם פרישתם מהניהול נסגרה ההוצאה.

העיסוק בספרות הערבית ובתרגומים ממנה הוצג בדפי המידע של ההוצאה ובגוף הספרים שפורסמו כחלק בלתי-נפרד מאותו מאבק למניעת קיפוח שלשמו נוסדה ההוצאה. בחירת הטקסטים ותרגומיהם נעשו בידי אנשי ספרות ואקדמיה ששימשו יועצים להוצאה (בתחילה שמעון בלס ואחר-כך אנטון שמאס וחנה עמית-כוכבי), או בידי מתרגמים שהיועצים המליצו עליהם, והטקסטים עצמם נקראו בידי בעלי התפקידים בהוצאה בתרגומיהם לאנגלית לפני שאישרו את בחירתם.

'מפרש' פרסמה רק תשעה כותרים של תרגומי ספרות, כולם מהספרות הערבית, ובכלל זה חמישה כותרים של תרגומי יצירות פלסטיניות. היצירות הפלסטיניות היו מאת ארבעה מחברים, ואחת מהן היתה משותפת למחבר פלסטיני ולמחבר ערבי ישראלי. שלושה כותרים, ובהם שניים פלסטיניים, היו מאת נשים, בהתאם לאידיאולוגיה הפמיניסטית המוצהרת של ההוצאה. בכך הורחב במידה מסוימת מדף הספרים המתורגמים מערבית וגדל מקומה של הספרות הפלסטינית בתוכו.

נושאי הספרים היו קשורים לתחומי העניין המרכזיים של ההוצאה. מצוקת הפלסטינים אחרי '48 תוארה בארבעה כותרים: שתי נובלות, גברים בשמש ומה שנותר לכם מאת ר'סאן כַּנְפֵּאני, פלסטיני גולה ופעיל בארגון עוין לישראל,

עסקו בפליטים; הרומאן האופטימיסט מאת אמיל חביבי, פוליטיקאי ועיתונאי ישראלי, עסק במצבם הנפשי והחברתי הסבוך של הערבים בישראל, ושני הנושאים הללו שולבו בבין שני חצאי התפוז, התכתבות בין שני משוררים פלסטינים חשובים, מחמוד דרוויש, שבחר לעזוב את ישראל (1971), וסמיה אל-קאסם, שבחר להישאר בה. ההתנגדות לכיבוש הישראלי תוארה בספריהן של שתי פלסטיניות — החמנית מאת סחר ח'ליפה, ילידת שנות הארבעים, ודרך הררית מאת פדוא טוקאן, ילידת שנות העשרים. כל התרגומים הללו הביאו ממיטב היצירות של מחבריהן, שמעמדם היה מרכזי, או לפחות בולט, בספרותם ושאחדים מהם היו גם דמויות פוליטיות חשובות.

אחת מתרומותיה של הוצאת 'מפרש' מתבטאת בראשוניות הפרסום ובנכונות לפרסם טקסטים שהוצאות מרכזיות יותר דחו אותם בגלל תכניהם, שנחשבו לקיצוניים בתרבות העברית דאז. רק בפרסום הרומאנים של סחר ח'ליפה, העוסקים בחברה הפלסטינית בשטחים תחת הכיבוש הישראלי, היתה המגמה הפוכה: פרסום ספר שלה ב'מפרש' היה מעין 'עלייה בדרגה' ובא אחרי פרסום בבמה שולית עוד יותר. הרומאן הצבר ראה אור — הן במקור (1976) והן בתרגומו של סלמאן מסאלחה (1978) — בהוצאת 'גלילאו', הוצאה ערבית ירושלמית קטנה, שלא פרסמה כל ספר נוסף בתרגום לעברית. הרומאן השני של ח'ליפה, החמנית, פורסם ב'מפרש' ב-1987 בתרגומה של רחל חלבה, המתרגמת הקבועה של ההוצאה, שתרגמה שישה מכלל תשעת כותרי הספרות הערבית שפורסמו ב'מפרש'. יצירות נוספות של ח'ליפה לא תורגמו לעברית עד היום.

היצירה הפלסטינית הנשית השלישית שפורסמה שם היתה האוטוביוגרפיה של פדוא טוקאן, דרך הררית (1993), גם היא בתרגומה של חלבה. היא פורסמה יותר מעשרים שנה אחרי הוצאתה של טוקאן לקורא העברי באמצעות תרגומיו של סומך בקשת ובאופק. הספר התקבל באהדה על-ידי הביקורת בזכות תכניו החברתיים והרגשיים. טוקאן מתארת בו את מצוקתה הכפולה, תחילה כאשה ערבייה בעלת כשרון לכתיבת שירה, ששאפה להשכלה ולאהבה ונאלצה לוותר עליהן בגלל אילוצי החברה המסורתית שבה גדלה, ואחר-כך נוכח תביעתו של אביה למלא את מקומו של אחיה המת, אבראהים טוקאן, בשני תפקידיו, כמשורר וכפוליטיקאי, בלי לתת לה את ההכשרה ואת הכלים הדרושים לכך. בעת פרסום התרגום של דרך הררית כבר היה מקומה של ספרות הנשים המקורית והמתורגמת (ובכלל זה — המתורגמת מערבית) מרכזי בספרות העברית, והדבר תרם להצלחת ספרה של טוקאן, שתכניו תאמו את הציפייה הישראלית, בדומה לזו המערבית, שהאשה הערבייה תוצג כמדוכאת במשפחתה ובחברתה. המבקרים הגיבו בהערכה על יציאתה של טוקאן נגד העוול והקיפוח ולא הזכירו את פרשת השיר על אכילת הכבדים. המבקרים גם התעלמו מחלקה

האחרון של האוטוביוגרפיה, שבו היא מתארת את האלם שגרם לה הכיבוש ואת החלטתה להעמיד את כשרונה מעתה ואילך לרשות המאבק הלאומי הפלסטיני. הביקורת העברית התייחסה, אם כן, לתכנים האישיים בכתיבתה של טוקאן ובחרה להתעלם מתכניה הפוליטיים הגלויים והמוצהרים, בניגוד גמור למעמדה של טוקאן בתרבותה כמשוררת לאומית לוחמת. מעמד זה הודגש במאמר של סומך על יצירתה שכבר פורסם בעברית; הוא היה ידוע למתרגמי יצירותיה, והוא לא נעלם גם מעיני הביקורת.

תרגומן של שתי הנובלות, גברים בשמש ומה שנותר לכם, מאת ר'סאן פֶּנְפֶּאני (1978) היה פרסום ראשון בעברית של יצירות ארוכות יחסית שלו. המבקרים שכתבו עליהן יצאו נגד האמונה הנאיבית בכוחם של תרגומים ספרותיים לפתור בעיות פוליטיות, אמונה שאותה הביע, בין היתר, שמעון בלס, אשר בחר בנובלות הללו להיות הפרסום הראשון של ספרות ערבית מתורגמת ב'מפרש' ובהקדמתו לתרגומן כתב, כי "אין לך אמצעי נאמן מהספרות לשיקוף חיי הפרט והציבור, ואין לך אמצעי יעיל מהספרות להבנה בין העמים. פֶּנְפֶּאני, הסופר-האויב שמת בדמי ימיו, הוכיח זאת ביצירתו ובכך סתר אולי את התיזה המונחת ביסודה, שלא תיתכן הבנה בינינו לבין הפלסטינים" (שם: 12).

ביקורות חריפות במיוחד הביעו דווקא מבקרים האוהדים את העניין הפלסטיני, על-סמך קריאה מדוקדקת של הנובלות, המתארות את סבלם של הפליטים והמייחסות אחריות שווה לישראל, שבגללה החלה הבעיה, ולמדינות ערב, שהתנערו מהפליטים והתעלמו ממצוקתם.

אילנה המרמן, עורכת ומתרגמת מגרמנית ומצרפתית, סירבה לקבל במלואה את ההכללה האופטימית המובעת בדבריו של בלס שצוטטו לעיל והוסיפה, כי במישור הפוליטי "היה צריך לדייק ולומר למי הכוונה כשאומרים 'בינינו ובין הפלסטינים'. מי בינינו? מי ביניהם?" (הארץ 24.5.79). שמעון זנדבנק, חוקר ספרות ומתרגם מאנגלית ומגרמנית, הרחיק לכת ממנה: הוא הביע עזווע עמוק מהתכנים האנטי-ישראליים של היצירות, נבהל מהייאוש ומהאלימות העולים מהן והביע פקפוק עמוק באפשרות ההידברות בין ישראל ובין הפלסטינים נוכח העמדות האנטי-ישראליות המובעות בנובלות. את עמדתו אישש בניתוח היצירות ומצא בהן יחס אנימיסטי עמוק לשמש, הנתפסת ככוח הרסני של הגורל, ולאדמה, שהיחס הארוטי החושני אליה והקישור הנובע מכך בין אובדן האדמה כאובדן הכבוד הלאומי ובין אובדן כבודו הגברי של אחד הגיבורים, שנפצע במלחמה עם ישראל, הזכירו לו את קנאותם של "אסירי תאוות האדמה" בצד הישראלי. מסקנתו היתה, שנוכח עוצמות רגש עזות כל-כך בשני הצדדים, לא ייתכנו הבנה ושלוש ביניהם (דבר 10.11.78).

יותר ממחצית התרגומים מן הספרות הפלסטינית לעברית הם של יצירות מפרי עטו של מחמוד דַּרְוִישׁ, אשר מעמדו כמשורר הפלסטיני הראשון במעלה

מקובל ללא עוררין הן בעולם הערבי והן בעולם המערבי ובמזרח אירופה. אולם בגלל פעילותו של דְרִיִּישׁ במוסדות התרבות של אש"פ ובשל הסיבות האחרות שנמנו למעלה היה קל יותר לעתים קרובות לפרסם שירים מתורגמים שלו בעיתונים ובכתבי-עת עבריים מאשר למצוא הוצאת ספרים שתסכים לפרסם חיבור ארוך שלו. במקרה אחד עורר פרסום שירים שלו שערורייה וגרר סנקציה נגדית. את ההתנגדות עורר שירו 'עאברון פי פלאם עאבר' (תרגום מילולי: חולפים בדיבור חולף), שפורסם בראשית 1988, חודשים אחדים אחרי שפרצה האַנְתָּפָאדָה בשטחים. השיר פורש כתומך בהתקוממות וכקורא לישראלים (שלא הוזכרו בו במפורש) לצאת מהשטחים ואולי גם משטח מדינת ישראל כולה. השיר תורגם פעמים אחדות לצורך הפולמוס, וכל התרגומים פורסמו בתוך שבועות ספורים.

פרטי השערורייה הציבורית שפרצה בעקבות פרסום תרגומי השיר בעיתונות היומית הישראלית כבר נחקרו (ראו, לדוגמה, Darwish 1988; עמית-כוכבי 1993, 1999). לענייננו חשוב לציין, שבין המגיבים על פרסום השיר היו משוררים יהודים וערבים-ישראלים, עיתונאים וחוקרי ספרות ערבית. החוקר והפוליטיקאי מתי פלד, שקיים באותה עת מגעים (אסורים) עם אנשי אש"פ, טען, שהכוונה בשיר ליציאה מהשטחים בלבד. דְרִיִּישׁ, שהחזיק באותה עת בתיק התרבות באש"פ, הותקף על-יך שיצא נגד ישראל, ותבעו ממנו להזדהות עם הצד הישראלי. ההתקפה העיקרית באה דווקא מחוגי השמאל, ובעיקר מצד משוררים ואמנים שהיו ידידיו בתקופה שהיה ישראלי. אחדים מהם שמרו על קשר איתו ואף קיימו איתו חילופי דברים, שאותם פירשו כנכונות מצדו לשיתוף פעולה בין סופרים פלסטינים וישראלים. תגובתם על השיר היתה רגשית מעיקרה ונבעה הן מאכזבתם מתמיכתו בעמדות הפלסטינים, שנתפשו אפילו אצל אנשי שמאל כמותם כצד שמנגד, אם לא כאויב, והן מ'ביגידתו' בהם, בעברם המשותף ובעתיד של שיתוף-פעולה שהבטיח להם. ראייה זאת של דְרִיִּישׁ היתה קשורה בניסיון לנכס אותו לתרבות הישראלית, והוא נדרש, קודם כל, להפגין נאמנות אליה, ורק אחר-כך, אם בכלל, להיות נאמן לעמו ולתרבותו שלו.

כשנרגעו הדברים המשיכו כל העיתונים וכתבי-העת העבריים לפרסם משירי דְרִיִּישׁ. יוצאת מכלל זה היתה המשוררת והמתרגמת הלית ישורון, עורכת כתב-העת הפרטי לשירה, חדרים, אשר הטילה סנקציה על פרסום יצירתו של המשורר בכתב-העת שבעריכתה. בגיליון הבא של חדרים, שראה אור באותה שנה, הכריזה העורכת, כי לא תפרסם את השירים מאת דְרִיִּישׁ שהזמינה מאת המתרגם ראובן שניר, ובמקום שיועד להם השאירה בהבלטה דף ריק. לכך הוסיפה דברי נזיפה קשים כלפי דְרִיִּישׁ והשוותה אותו לחבר הכנסת הגזעני מאיר כהנא (חדרים 7, 1988: 37), וצירפה גם דברים דומים משל הפסל מנשה קדישמן. הבלטת הדברים היתה חשובה כאן לא פחות מן החרם עצמו.

בתגובה חריפה על ההחרמה יצא המשורר נתן זך, שהיה באותה עת עורך המדור הספרותי בשבועון העולם הזה, אשר מאז היווסדו דגל בחופש הבעה מוחלט. זך פרסם את השירים שישורון פסלה, וכן מאמר מאת מתרגמם על שירתו של דְרִוּיש אחר מלחמת לבנון (העולם הזה 13.7.88). בדברי ביקורת אירוניים משלו על המעשה של ישורון כתב זך, כי שני ביקש לפרסם את הלקט דווקא כדי לתקן את הרושם שהותיר שירו האומלל, כדבריו, של דְרִוּיש. השירים שפורסמו היו כולם מתוך הקובץ *יָרֵד אֶקֶל* (= פחות ורדים; 1987), הנחשב לאחד הקבצים המעולים של המשורר. דְרִוּיש משלב בשירי הקובץ, כדרכו, תמאטיקה אישית ולאומית, תוך שימוש משוכלל באלוזיות תרבותיות מגוונות ובדימויים מן הטבע וההיסטוריה. לאחר זמן החליטה ישורון על מהלך של התפייסות עם דְרִוּיש — בלי לנמק אותה במפורש בכתב-העת — וניהלה אותו בשלבים. תחילה פרסמה שיר אחר של המשורר, 'שביתת נשק עם המונגולים מול יער האלוף', בתרגום אנטון שמאס, שכבר פורסם לפני כן בעיתון מעריב בתרגומו של מתי פלד (חדרים 10, 1993: 84–86). קריאה מדוקדקת בשיר הזה מגלה, כי בעמדתו הפוליטית הוא דומה מאוד לשיר שנפסל, משום שאף-על-פי שכותרתו מדברת על התפייסות עם המונגולים (= הכובשים = ישראל), הוא מסתיים בקביעה המפורשת, כי אין עם מי לדבר שלום. בשלב הבא הושג פיוס מלא עם המשורר ועם שיריו, כשישורון הקדישה לדְרִוּיש ב־1996 חלק נכבד מחוברת 12 של חדרים. שירים שלו (גם הפעם בתרגומו של שמאס) פורסמו בחטיבה מיוחדת, והיא עצמה נסעה למקום מושבו בעמאן, ראינה אותו על חייו ועל שירתו וצילמה אותו. בראיון גילתה ישורון בקיאות רבה ביצירותיו שתורגמו לעברית, וגישתה, בשיחה ובצילומים, שילבה הערכה והתפעלות. הפיוס בין השניים התרחש על רקע ההתקדמות בתהליך השלום עם מדינות ערב ובעקבות התמתנותו של דְרִוּיש ביחסו לתהליך. השינוי ביחסה של ישורון הושפע כנראה משינויים אלה.

הקושי לפרסם חיבורים ארוכים של דְרִוּיש בא לידי ביטוי בשני מקרים. בין שני חצאי התפוז, חליפת המכתבים הספרותית בינו ובין סמיח אל-קאסם, בתרגום חנה עמית-כוכבי, הוצעה על-ידי עמי אלעד-בוסקילה להוצאת 'כתר', שבה שימש באותה עת עורך הסדרה 'בְּדִאִיאת', סדרה מצליחה של תרגומים מערבית. אולם ההוצאה סירבה לפרסם את הספר, ובסופו של דבר הוא ראה אור, כאמור, ב־1993 בהוצאת 'מפרש'. הספר הציג שני היבטים של הכאב הפלסטיני — כאבו של דְרִוּיש, שגלה ממולדתו, וכאבו של אל-קאסם, שכחר להישאר בה ולחיות תחת שלטונם של אחרים.

סירובה של הוצאת 'כתר' לפרסם תרגום ספר מאת שני מחברים פלסטיניים תמוה במקצת, היות שבאותה סדרה עצמה, 'בְּדִאִיאת', פורסם לפני כן יומנו של המחנך ואיש הציבור, ח'ליל אל-ספאִיני, בתרגומו של גדעון שילה

(1990). ספאפני, אשר חי ופעל בירושלים עד שגורש ממנה ב-1948, היה בראש ובראשונה פטריט ערבי, נטל חלק בחיים הציבוריים הפלסטיניים וראה בהתיישבות היהודית סכנה ללאומיות הערבית. אולם הוא קיים קשרים עם אישים יהודים שוחרי שלום, כדוגמת פרופ' מגנס, איש 'ברית שלום', ואף עסק בהוראת ערבית ליהודים. היומן מעיד על כותבו, שהוא חש חרדה עמוקה נוכח העמקת שורשיה של הציונות בארץ-ישראל. קטעים מתוכו כבר פורסמו לפני כן בכתבי-עת עבריים. המשורר והסופר הערבי-ישראלי, חנא אבו חנא, בחר לתרגם דווקא את הקטע הפרו-יהודי, שבו בא הסוחר היהודי אלתר לזין לבקש אצל ספאפני חסות מפני התורכים. ספאפני מסתכן, מארח את היהודי ונכלא ומוגלה בעקבות מעשהו. בכך הציג אבו חנא את ספאפני, הפטריט הפלסטיני שהיה פעיל פוליטית נגד הציונות, בהקשר פרו-יהודי מובהק, שקהל הקוראים העברי יכול היה לקבלו ולהתפעל ממנו (מאזנים 5-6, 1983: 46-48). גדעון שילה, מתרגם הטקסט המלא, בחר לתת לפרסום מוקדם קטעים העוסקים בלשון הערבית ובענייני חינוך, וצייר אליהם הקדמה על המחבר ועל ספרו. הקטעים שבהם בחר הותאמו לתחומי העניין של קהל היעד — המורים לערבית בכתבי-הספר העבריים — והדגישו את היותו של ספאפני מורה ומחנך (ביטאון למורה לערבית 7, 1989: 82-87).

במקרה השני סירבו הוצאות ספרים, ובהן 'ספריית פועלים', לפרסם קבצים משירי דְרִיִּיש, האחד בתרגומו של ראובן שנר והאחר בתרגומו של רוז'ה תבור. רוב השירים בקבצים הללו כבר פורסמו ללא קושי בעיתונים ובכתבי-עת שונים, שהרבו באותה תקופה לפרסם משיריו בתרגומם של מתרגמים כמתי פלד, עמי אלעד, אורי ניר, פרץ-דרור בנאי וחנה עמית-כוכבי. לבסוף פורסם קובץ קטן, ובו לקט משיריו של דְרִיִּיש בתקופות שונות, בעריכתו ובתרגומו רצוף השגיאות של פרץ-דרור בנאי (מעבר לזכויות ההיעדרות, 1995), והוא עורר את אכזבתם של מבקרים שונים, אשר טענו כי דְרִיִּיש ראוי ליותר, מבחינה כמותית ומבחינה איכותית גם יחד. חמש שנים אחר-כך, בשנת 2000, תוקן המעוות, כשהתפרסמו שני קבצים משיריו של דְרִיִּיש, שכל אחד מהם הוא תרגום של קובץ שלם במקור. שניהם תורגמו בידי המשורר מוחמד חמזה ר'נאים וזכו לשבחי הביקורת העברית על איכותם הגבוהה ועל יופיו של התרגום, ללא התייחסות לתכניהם הפוליטיים.

בשלושת המקרים פורסמו הקבצים בהוצאות ספרים קטנות ופרטיות, שפעלו בשולי מערכת הספרות העברית ויכלו לפרסם חומרים שההוצאות המרכזיות לא העזו לפרסמם. הקובץ של בנאי פורסם בהוצאת 'תג', המפרסמת בעיקר שירה, ואילו הקבצים שתרגם ר'נאים פורסמו במסגרות שכל אחת מהן בחרה טקסטים ההולמים את מגמותיה הקבועות והמוצהרות. הוצאת 'אנדלוס', המוקדשת כולה לפרסום תרגומים מהספרות הערבית ובכללם טקסטים שתכניהם נועזים מבחינה

חברתית או פוליטית, פרסמה את הקובץ למה עזבת את הסוס לבדו, הנותן ביטוי לירי-מטאפורי לחוויותיו של ילד פליט, הנמלט עם משפחתו ללבנון ב-1948; והוצאת 'בבל', המתמקדת בפרסום טקסטים ספרותיים ועיוניים, שרובם מתורגמים מצרפתית, תוך הקפדה על בחירה בטקסטים ייחודיים שרמתם גבוהה, בחרה לפרסם את כליל הסונטות ערש הנוכרייה, שבו עשה דְּרִיִּיש לראשונה שימוש בתבנית מערבית מובהקת, הסונטה, לביטוי סיפור אהבתו לאשה זרה, כנראה צרפתייה.

מלבד פרסום תרגומים מערבית על-ידי עיתונים, כתבי-עת והוצאות ספרים, הם מתפרסמים גם על-ידי מוסדות תרבות שהאידיאולוגיה שלהם דוגלת בדוֹ-קיום ו/או בחינוך לשלום. אחד ממוסדות אלה הוא 'משכנות שאננים', שנחנך בשנת 1973 כבית הארחה לאמנים והתפתח למוסד תרבות יוקרתי, המהווה מסגרת לערבי מוסיקה ושירה, לאירוח אמנים ידועים מחוץ-לארץ, לארגון פסטיבלי שירה בינלאומיים ולקיום מפגשים פתוחים וסגורים בנושאי ספרות ותרבות. שתי פעילויות של המוסד נגעו לתרגום השירה הפלסטינית. הראשונה היתה פומבית – פסטיבלים בינלאומיים של שירה (בשנים 1990, 1993, 1997), שמשתתפיהם נבחרו על-ידי ועדות מייצעות של אנשי ספרות והם כללו דרך קבע שירה ערבית, ובכלל זה פלסטינית. השירים המתורגמים הושמעו בערבי קריאת השירים ובאנתולוגיות שפורסמו אחר-כך. המסגרת השנייה היתה סגורה – מפגשי סופרים ומשוררים יהודים וערבים מישראל ומהשטחים, שהתקיימו בסופי שבוע בבית ההארכה של 'משכנות שאננים' (1992–1995). מפגשים אלה התקיימו ללא פרסום, מחשש שלמוסד תודבק תווית פוליטית ומחשש לשלום המשתתפים הפלסטינים.

הפסטיבלים נוהלו בידי המנהלים האמנותיים של המוסד – יעל אמזלק (1990) וויויאן אדן וסְלָמָאן מְסַאֲלֶחָה, בעצמו משורר בערבית ומתרגם מערבית ומעברית (1993 ו-1997). אלה היו אירועים יוקרתיים; הם פורסמו באמצעי התקשורת, וקטעים מהם שודרו אחר-כך בתוכניות הספרות ברדיו, והם לוו בתוכניות מיוחדות לערבי הקריאה ובאנתולוגיות שהוצעו למכירה. המשוררים הערבים נבחרו לפי שני קריטריונים – קרבתם הגיאופוליטית ונכונותם להשתתף ולקרוא משיריהם באירוע המתקיים בישראל, ומה גם בירושלים, מה שהיווה חידוש גמור במגעים הבינתרבותיים בין ישראלים ופלסטינים. החשיפה גרמה לצמצום מספר המשתתפים הערבים, אך רוב המשוררים הערבים-הישראלים והפלסטינים שהסכימו להשתתף היו משוררים נחשבים. לשירה הערבית ניתנו בפסטיבלים מקום קבוע והעדפה בולטת. המשוררים הערבים היוו בממוצע כ-15 אחוז מכלל המשתתפים וכ-25 אחוז מכלל המשתתפים בשפות זרות, שיעור גבוה בהרבה משיעור התרגומים מערבית באנתולוגיות התרגום הכלליות. ראוי לציון שיעורם הגבוה של המשתתפים

זרים ואויבים או שותפים לאותה כבדת ארץ?

הפלסטינים (ב-1990 — 3 פלסטינים מכלל 9 ערבים; ב-1993 — 2 פלסטינים מכלל 6 ערבים; ב-1997 — פלסטיני אחד מכלל 4 ערבים). המרכזיות התרבותית והפוליטית של הבמה נתנה לגיטימציה לפרסום שירים פלסטיניים המדברים על הכיבוש והדיכוי הישראליים, בניגוד בולט למסרים החיוביים שהוקדו עליהם בפרסום טקסטים מן הספרות הערבית על-ידי מוסדות תרבות אחרים, כדוגמת 'בית הגפן', שקיומו תלוי כולו במסד וחופש הביטוי שלו מוגבל.

כך, לדוגמה, תורגם שירו של סאמי אל-כילאני, תושב הכפר יַעֲבֵד שבנפת ג'נין, שתחילתו מובאת כאן. השיר קרוי על-שם הכפר והוא מתאר תקרית דמים, שבה נהרג חתן פלסטיני בידי ישראלים ונעשה אחרי מותו לגיבור לאומי בעל ממדים מיתיים:

בנהר הפצע שלך דמעות הופכות למים קרים
המוות מתנווד פסיעה אחת מפניך
משתנה ..

(תרגום: חנה עמית-כוכבי, פסטיבל משוררים בירושלים, 1990:

(17

בפרסום התרגומים שילבו 'משכנות שאננים' את שתי המגמות המנוגדות שכבר נזכרו במאמר. מצד אחד, הוצגה הערבית כשוות ערך לשאר השפות, והטקסטים פורסמו ברצף שכלל שירי מקור בעברית ושירים מתורגמים מכל שפות הפסטיבלים. מצד שני, ניתנה לערבית העדפה מיוחדת, כאשר ב-1993 פורסמה גם תוכנית של ערב קריאה נפרד בעברית ובערבית ובה חלק מהשירים. בכל המקרים פורסמו השירים במקורם הערבי ובתרגום לעברית ולאנגלית, כנהוג לגבי כל שפות הפסטיבל (חוץ מאנגלית, המתורגמת לעברית בלבד).

מלבד הפסטיבלים קיימו 'משכנות שאננים' מפגשים סגורים בין כותבים ישראלים (יהודים וערבים) ופלסטינים (מן הגדה והרצועה), במטרה לקדם את המגע הבינתרבותי ובתקווה לתרום בדרך זו לשלום ולהבנה בין שני העמים. המשתתפים נבחרו, הן בזכות מעמדם בתרבויותיהם והן בזכות עמדותיהם הפוליטיות, הדוגלות בקיום מפגשים כאלה. בכל מפגש הוגדר נושא לדיון מתחום המגעים הבינתרבותיים בין יהודים וערבים, ובעיקר הפלסטינים (למשל, השייכות למקום לעומת תחושת הזרות), נקראו 'יצירות מאת המשתתפים ומחברים אחרים בשלוש שפות (ערבית, עברית ואנגלית), והתקיים דיון על אודותיהם. היצירות לקריאה ולתרגום הוצעו על-ידי מחבריהן, והמשורר סלמאן מִסְאֶלְחָה, שעבד באותה תקופה במוסד זה, היה אחראי על בחירת היצירות ועל תרגומיהן. היקפן של היצירות שנבחרו היה בין שורות אחדות לבין עשרות עמודים, כולן תורגמו כאן לראשונה, וצמצום תפוצת התרגומים למעגל

המשתתפים הסגור היה, אפוא, בזכוז מבחינת מצאי התרגומים מערבית לעברית. בדף שקבע את מטרות המפגשים הובטח, כי הטקסטים המתורגמים יתפרסמו באנתולוגיה, אך הדבר לא יצא אל הפועל. המפגשים פסקו דווקא אחרי הסכם אוסלו ב', כשדעת הקהל בישראל נעשתה יותר אוהדת לאירועים כאלה. אולם 'עייפות החומר' של המארגנים, שעליה הודיעו במפגש האחרון, גרמה להפסקת המפגשים, והם לא חודשו מאז.

התרגומים לתיאטרון

לתרגומים מן הספרות הערבית ובכללה זו הפלסטינית נמצא ערוץ פרסום נוסף על זה שבכתב, והוא התרגום לתיאטרון. אפיק תרבותי זה מרחיב את היריעה של צריכת התרגומים מערבית בכך שהוא פונה אל קהלי יעד שונים במקצת מקהל הקוראים. מתוך 35 המחזות הערביים שתורגמו עד כה נמצאו שישה מקרים, שהם 17 אחוז, של תרגום טקסטים פלסטיניים, וטקסטים אלה מהווים 30 אחוז מכלל 20 המחזות המתורגמים מערבית שהוצגו עד היום על הבמה העברית. שלושה מהם היו עיבודים לתרגומים קיימים בז'אנרים אחרים, וכולם, חוץ מאחד, הועלו על הבמה, אך היו אלה במות שוליות וחד-פעמיות, כמו הבמות שבהן הוצגו רובם המכריע של המחזות שתורגמו מערבית. רוב התרגומים מהספרות הפלסטינית לתיאטרון נעשו והוצגו בשנות השמונים, שהיו תקופת פריחה יחסית בהתעניינות התרבות היהודית הישראלית בשאלה הפלסטינית, ומכאן — גם בספרויות הערביות בכלל ובספרות הפלסטינית בפרט.

בניגוד ליצירות ספרות מתורגמות שמתפרסמות בדפוס, המצויות בדרך כלל לכל דורש, קשה להשיג טקסטים של מחזות המועלים על הבמה. במיוחד קשה למצוא טקסטים של מחזות שתורגמו מערבית, מפני שהמעטים מתוכם שפורסמו בדפוס ראו אור בכתבי-עת ולא בספרים, ואף אלה אינם כוללים מחזות פלסטיניים. למעשה, התיעוד היחיד של המחזות הללו מצוי, ובאופן חלקי בלבד, בארכיונים לתיאטרון הפועלים באוניברסיטת תל-אביב ובאוניברסיטה העברית בירושלים, והוא כולל בעיקר תוכניות ומודעות של ההצגות, ולעתים גם גזירי עיתונים הכוללים ביקורות על ההצגות. בשל מיעוט החומר אתמקד אפוא באירוע חשוב אחד, שהייתי מעורבת בו כמתרגמת של חלק מן הטקסטים. המדובר בערב התיאטרון המסע, שהוקדש כולו לספרות הפלסטינית ושהיה המופע התיאטרוני היחיד מסוגו שהוצג אי-פעם בידי שחקן יהודי ידוע.

יוסף שילוח, שחקן בן עדות המזרח, בוגר לימודי תיאטרון ב'בית צבי' ובעל מעורבות פוליטית בולטת בפעולות מחאה הנוגעות לזכויות הערבים בישראל ובשטחים, יזם והעלה בשנת 1987 מופע יחיד תחת הכותרת הסמלית המסע, המרמזת לגורלם של הפליטים. זה היה עיבוד לבמה של יצירות וקטעי

יצירות פלסטיניות בפרוזה ובשירה, מאת מחברים מרכזיים בספרות זו. חלק מהיצירות, כדוגמת גברים בשמש מאת ר'סאן פֶּנְפֶּאני, הוא ליקט מתרגומים קיימים ואת האחרות, ובהן שירי דְּרִוּיש ואל־קֶאסֶס וקטע מהאוטוביוגרפיה של פֶּדְנָא טוֹקָאן, הזמין במיוחד למופע. במאי המופע היה משה קליף, והשתתף בו בנגינה תִּסְרִי אֶלְיָאס, מוסיקאי ערבי ישראלי, מוסמך האקדמיה למוסיקה, שהיה אז בראשית דרכו המקצועית. לערב היתה מטרה כפולה: מן הבחינה האידאולוגית-פוליטית היה זה אקט של מחאה לציון מלאות עשרים שנה לכיבוש השטחים במלחמת ששת הימים וניסיון להבליט את האנושיות המשותפת לשני הצדדים (כדברי שילוח, ידיעות אחרונות, 8.7.87 ובתוכנית הערב). מן הבחינה האישית המקצועית קיווה שילוח לתקן באמצעות ערב יחיד, העוסק בטקסטים ספרותיים רציניים ואיכותיים, את הדימוי שלו כשחקן הממלא תפקידים עדתיים נלעגים ב'סרטי בורקאס'. ההצגה הועלתה במסגרת פרטית ובמימון עצמי, עם סיוע חלקי משני תיאטרונים קטנים, שהיו פתוחים לתכנים פוליטיים שמחוץ לקונסנסוס — תיאטרון 'נווה צדק', שכבר העלה לפני כן הצגת מחאה ברוח פוליטית דומה (הם, 1982), סיפק מקום לחזרות, ותיאטרון 'בית ליסין', שבראשו עמדה אז עדה בן-נחום, תרם את הבמה הקטנה שלו להצגות בתל-אביב, מרכז התרבות העברית. בשל תכניה הפוליטיים, ואולי גם בשל הדימוי של שילוח בתיאטרון הממוסד, נדחתה ההצגה על-ידי מוסד התרבות הרשמי, 'אמנות לעם', והטיפול בהפצתה הוטל על שילוח עצמו.

הביקורת ציינה לטובה, הן את התמאטיקה של ההצגה והן את משחקו של שילוח. המבקרים עמדו על קווי הדמיון שבין הפליט היהודי מן העבר הרחוק לבין הפליט הפלסטיני מן העבר הקרוב ועל יכולתו של שילוח, כיליד כורדיסטן שעלה לישראל, להזהות עם מצוקתו של מי שנעקר ממקומו (השחקן רפי קינן, הארץ, 10.1.87). אבל ההצגה לא זכתה להצלחה מסחרית. שילוח, שתלה במופע תקוות רבות, תירץ את כישלונו בתכנים הפוליטיים שלו ועזב את הארץ לכמה שנים. לאחר שובו לא חזר עוד לתבנית של הצגות יחיד ואף לא להצגת חומרים מן הספרות הערבית והפלסטינית, ושום שחקן יהודי אחר לא הלך בעקבותיו. עובדה זו בולטת במיוחד נוכח ריבויין של הצגות יחיד ושל מסגרות להצגתן (תיאטרונטו, פסטיבל עכו ועוד) בתיאטרון העברי מאז שנות השמונים.

סיכום

בדיקת מצאי התרגומים מן הספרויות הפלסטיניות הנכתבות מחוץ לישראל העלתה, כי על-אף מיעוט היחסי של הטקסטים המתורגמים זכו הכותבים המרכזיים בפרוזה (אל־ספאכֶּנִי, פֶּנְפֶּאני וח'ליפה) ובשירה (טוֹקָאן, דְּרִוּיש ואל־קֶאסֶס), ולצדם גם כותבים נוספים, לתרגום יצירות חשובות שלהם,

המשלכות ביטוי אישי וייצוג של הגורל הפלסטיני בז'אנרים ובסגנונות שונים. היצירות פורסמו לאורך זמן, החל משנות השישים, אך בעיקר בשנות השבעים והשמונים. עיתוי פרסומן קשור קשר ישיר והדוק לנקודות ציון היסטוריות ברצף הסכסוך הישראלי-פלסטיני, שהבולטות והמשפיעות שבהן הן מלחמת ששת הימים מזה והסכם אוסלו הראשון מזה.

רובן המכריע של היצירות המתורגמות הן בעלות תכנים פוליטיים וחברתיים ועמדות ביקורתיות, הן כלפי החברה הפלסטינית ומדינות ערב והן כלפי ישראל, ומיעוטן – יצירות המבטאות תכנים אישיים. בבחירתן לתרגום בולטות שתי נורמות: העדפת יצירות פוליטיות, המהוות בין כה וכה את רובן המכריע של היצירות הספרותיות הפלסטיניות, והעדפת יצירות מרכזיות מאת מחברים שמעמדם מרכזי בספרות המקור, כדי שהאיכות והיוקרה של היצירות ויוצריהן יסייעו 'לדחוף' לתוך הרבי-מערכת של הספרות העברית טקסטים שתכניהם ומגמותיהם קשים לעיכול אצל הקורא הישראלי היהודי.

התברר, כי במות הפרסום של התרגומים היו רבות ומגוונות, אך רובן המכריע היו במות שוליות יחסית במערכת הספרות העברית ועל כן הן העזו לפרסם חומרים שנדחו מטעמים פוליטיים בידי במות מרכזיות יותר, המייצגות את הקונסנסוס הישראלי היהודי. הפרסומים היו בעיקר פרי יוזמות אישיות של עורכים ומתרגמים, שרובם בעלי מעמד במערכת האקדמית בישראל ושפעילותם בתוכה כמרצים לספרות ערבית זימנה להם חומרים לתרגום מתוך מחקריהם והעניקה להם מעין חסינות ציבורית לפרסם את התרגומים, במסגרת מחקריהם, או בנפרד, בבמות מחקריות וספרותיות גם יחד. השוליות של במות הפרסום מתבטאת גם בבמות התיאטרון שהעלו מחזות מתורגמים מן הספרות הפלסטינית. עם זאת, משקלם היחסי של התרגומים מן הספרות הפלסטינית גדול, בכל הז'אנרים, ממשקלה של ספרות זו בספרות הערבית ככלל. מכאן עולה, כי אותו היבט פוליטי, שדחק את התרגומים הללו לשולי מערכת התרגומים לעברית הוא שהעניק להם את מקומם הנכבד בכלל התרגומים מן הספרות הערבית.

תגובות הביקורת העברית על התרגומים מגלות אף הן מגמות מנוגדות. מצד אחד בולטות התגובות הפוליטיות האמרוציונליות, ובהן הבעת רגשות שליליים עזים הקשורים בפרט מפני הזעם הפלסטיני, ומצד שני בולטות האמפתיה וההזדהות עם הסבל הפלסטיני. במקרים אחרים נמצאה התעלמות, ואולי גם בריחה, מן התכנים הפוליטיים של היצירות הנדונות והמבקרים התמקדו בתכניהן האישיים והחברתיים. בנורמות התגובה, כמו נורמות הבחירה, בולט אפוא ההדגש הפוליטי הרגשי, המיוחד לתגובות על תרגומים מהספרות הערבית ככלל וכמעט שאיננו קיים ביחס לתרגומים מספרות אחרות.

נספח מספר 1

התרגומים מן הספרות הפלסטינית שהתפרסמו כספרים באורך מלא (בנפרד ויחד עם תרגומים מספרויות ערביות נוספות. תעתיקי שמות המחברים הובאו כנתינתם בתרגום)

אנתולוגיות

- 1970 — שכנינו הערבים — מקראה לבתי־ספר (עורך אהרן כהן), תל אביב: ספרית פועלים.
- 1970 — סיפורים פלשתיניים (עורך שמעון בלס), תל אביב: הוצאת עקד.
- 1971 — סיפורים ערביים (תרגום: טוביה שמוש), תל אביב: משרד הבטחון (ספרית תרמיל).
- 1971 — אשנב, יחסי ישראל-ערב בראי הספרות (עורכת אריאלה שוב), תל אביב: מחלקת החינוך, השומר הצעיר.
- 1986 — מבחר מן השירה הערבית החדשה — אנתולוגיה קטנה (עורך שמואל רגולנט), תל אביב: הקיבוץ המאוחד.
- 1995/1986 — מקום על פני האדמה — סיפורים ערביים בני זמננו (עורך יוסף גבעוני), ירושלים/תל אביב: מכון ון-ליר/הקיבוץ המאוחד.
- 1989 — מעבר לאופק הקרוב — סיפורים ערביים בני ימינו (עורך עמי אלעד), ירושלים: כתר (בְּדִאֲתָה).
- 1992 — בלקים ושירים אחרים — אסופת שירים (עורך שמואל רגולנט), תל אביב: ירון גולן.
- 1994 — בלהט החרב המתהפכת — מבחר מן השירה הערבית החדשה (עורך שמואל רגולנט), תל אביב: עיתון 77 בשיתוף עם ע.י.ן.
- 1995 — ענבר לולו: סיפורי אהבה ערביים (עורך ששון סומך), תל אביב: עקד-גוונים.
- 1997 — סיפורים פלסטיניים (עורך משה חכם), תל אביב: ירון גולן.

קבצים

- 1978 — גסאן בְּנִפְאֲנִי, גברים בשמש; מה שנותר לכם (תרגום: דניאלה ברפמן ויאני דמיאנוס), ירושלים: מפרש.
- 1989 — גִּבְרָא אבראהים גִּבְרָא, תלאובות השמש (תרגום: רוז'ה תבור), תל אביב: ספרית פועלים.
- 1995 — מחמוד דְּרִוּיִשׁ, מעבר לזכויות ההיעדרות (תרגום: פרץ דרור בנאי), תל אביב: תג.
- 1995 — מחמוד דְּרִוּיִשׁ וניזאר קְבִאֲנִי, פואמות (תרגום: שמואל רגולנט; מבוא: דוד שגיב), תל אביב: הוצאת ע.י.ן. בשיתוף עם עיתון 77.

- 2000 — מחמוד דרוויש, למה עזבת את הסוס לבדו (תרגום: מוחמד חמזה ר'נאים), תל אביב: אנדלוס.
- 2000 — מחמוד דרוויש, ערש הנוכריה (תרגום: מוחמד חמזה ר'נאים), תל אביב: בבל.
- 2001 — ע'סאן פנפאני, ג'פרא אברהים ג'פרא ואברהים נסראללה, החדרים האחרים — שלוש נובלות פלסטיניות (תרגום: גדעון שילה ויצחק שניכרים), אור יהודה: הד ארצי.

רומנים ואוטוביוגרפיות

- 1976 — סקר ח'ליפה, הצבר (תרגום: סלמאן מ'סאלחה), ירושלים: גלילאו.
- 1985 — ע'סאן פנפאני, החוזר לחיפה (תרגום: פורטונה שפיר), עבודת גמר לתואר השני בחוג לקומוניקציה באוניברסיטה העברית בירושלים (לא נדפס).
- 1987 — סקר ח'ליפה, החמנית (תרגום: רחל חלבה), חיפה: מפרש.
- 1989 — מחמוד דרוויש, זכר לשכחה; הזמן; ביירות; המקום; אוגוסט (תרגום: סלמאן מ'סאלחה), תל אביב: שוקן.
- 1990 — ח'ליל אל-סכאכני, "כזה אני, רבותי!" — מיומנו של ח'ליל אל-סכאכני (תרגום: גדעון שילה), תל אביב: כתר.
- 1991 — מחמוד דרוויש וסמיה אל-קאסם, בין שני חצאי התפוז (תרגום: חנה עמית-כוכבי), תל אביב: מפרש.
- 1993 — פד'א טיקאן, דרך הררית (תרגום: רחל חלבה), תל אביב: מפרש.

מחזות

- 1981 — גסאן פנפאני, גברים בשמש (תרגום: דניאלה ברפמן ויאני דמיאנוס; בימוי: פואד ע'נאד), החוג לאמנות התיאטרון של אוניברסיטת תל-אביב.
- 1981 — תנפיק פ'אד, בית מסוכסך (תרגום ומשחק: ראתב ע'נאדה; בימוי: יצחק נאמן), 'צוותא'.
- 1982 — הם (חיבור, תרגום והצגה: שחקני תיאטרון 'נווה צדק').
- 1987 — ע'סאן פנפאני, מחמוד דרוויש, סמיה אל-קאסם, המסע (תרגום: דניאלה ברפמן ויאני דמיאנוס, חנה עמית-כוכבי, הדס להב, דני הורביץ; עיבוד להצגה: יוסף שילוח ומשה קליף), תיאטרון 'בית ליסין'.
- 1993 — מחמוד דרוויש, זכר לשכחה (תרגום: סלמאן מ'סאלחה), הצגת יחיד של עמ'אד ג'פראין במסלול משחק בחוג לאמנות התיאטרון, אוניברסיטת תל-אביב ותיאטרון הקיבוץ.
- 2001 — מ'עין ק'סיסו, הציפורים בונות את קינן בין אצבעות רגליה (תרגום: חנה עמית-כוכבי), טרם הוצג.

זרים ואויבים או שותפים לאותה כבדת ארץ?

ביבליוגרפיה

עיתונים וכתבי עת שהוזכרו במאמר:

אופק, תל אביב.
ביטאון למורה לערבית, משרד החינוך, ירושלים.
דבר, תל אביב.
הארץ, תל אביב.
העולם הזה, תל אביב.
חדרים, תל אביב.
ידיעות אחרונות, תל אביב.
מאזניים, תל אביב.
מעריב, תל אביב.
מפגש-לקאא, כפר סבא.
מקורב, תל אביב.
על המשמר, תל אביב.
קול העם, תל אביב.
קשת, תל אביב.

אלעד, עמי (עורך), 1993. ספרותם של הערבים בישראל [=המזרח החדש ל"ה], ירושלים: מאגנס.
אלעד-בוסקילה, עמי, 1995. ספרות ערבית בלבוש עברי, ירושלים: משרד החינוך, התרבות והספורט, המזכירות הפדגוגית, הפיקוח על הוראת הספרות.
אלעד-בוסקילה, עמי, 2001. מולדת נחלמת, ארץ אבודה: שישה פרקים בספרות הפלסטינית החדשה, אור יהודה: הד ארצי, ספרית מעריב.
אלעד-בוסקילה, עמי (עורך), 2001. החדרים האחרים – שלוש נובלות פלסטיניות (תרגום: גדעון שילה ויצחק שניבויים), אור יהודה: הד ארצי.
בלס, שמעון (עורך), 1970. סיפורים פלשתיניים, תל אביב: הוצאת עקד.
בלס, שמעון, 1978. הספרות הערבית בצל המלחמה, תל-אביב: ספרית אפקים, עם עובד.
בן-שחר, רינה, 1996. הלשון בדראמה העברית: הדיאלוג במחזה העברי המקורי והמתורגם מאנגלית ומצרפתית 1948–1975, תל-אביב: מכון פורטר והוצאת הקיבוץ המאוחד.
דוד, יונה (עורך), תשי"ט. את אשר בחרתי בשירה, תל אביב: הדר.
נָרְיִישׁ, מחמוד, 1995. מעבר לזכויות ההעדרות (תרגום: פרץ דרור בנאי), תל אביב: תג.
נָרְיִישׁ, מחמוד, 2000. למה עזבת את הסוס לבדו (תרגום: מוחמד חמזה ר'נאים), תל אביב: אנדלוס.

- דְרִוּישׁ, מחמוד, 2000. ערש הנוכריה (תרגום: מוחמד חמזה ר'נאים), תל אביב: בבל.
- דְרִוּישׁ, מחמוד ואל־קאסם, סְמִיחַ, 1991. בין שני חצאי התפוז (תרגום: חנה עמית-כוכבי), תל אביב: מפרש.
- ויסברוד, רחל, 1989. מגמות בתרגום סיפורת מאנגלית לעברית: 1958–1980 (עבודה לשם קבלת התואר דוקטור), אוניברסיטת תל־אביב.
- ח'ליפה, סָחַר, 1976. הצבר (תרגום: סְלִמָּאן מְסַלְחָה), ירושלים: גלילאו.
- ח'ליפה, סָחַר, 1987. החמנית (תרגום: רחל חלבה), חיפה: מפרש.
- טוקאן, פֶּרְנָא, 1993. דרך הררית (תרגום: רחל חלבה), תל אביב: מפרש.
- יארִי, עבד אל־רחמאן, 1983. פי אל־אדב אל־פלסטיני אל־חדית' קבל אל־נַכְבָּה ובעֲדָהּ, כִּית: שְׂרֵפֶת בְּאֵמָה לאל־נֶשֶׁר ואל־תִּרְגֵּמָה ואל־תְּחִינָה.
- ינון, אברהם, 1965. "כמה נושאי מוקד בספרות של ערביי ישראל", המזרח החדש ט"ו: 57–84.
- ינון, אברהם, 1966. "נושאים חברתיים בספרות ערביי ישראל", המזרח החדש ט"ז: 349–380.
- כְּנַפְאִי, רִיסָאן, 1968. אל־אֲדָב אל־פִּלְסְטִינִי אל־מְקָאום תַּחַת אל־אֶחְתִּלָּא, 1948–1968, בירות: מואססת אל־אַבְחָת' אל־עֶרְבִיָה.
- כְּנַפְאִי, רִיסָאן, 1978. גברים בשמש; מה שנותר לכם (תרגום: דניאלה ברפמן ויאני דמיאנוס), ירושלים: מפרש.
- סומך, ששון, 1972. "פלסטיני שהציץ ונפגע", אופק 2: 145–155.
- סומך, ששון, 1998. "למה צריך היה לחכות עשר שנים? על המפגש הספרותי היהודי־ערבי הראשון בישראל", מקורב 2: 96–114.
- אל־סַפְאִינִי, ח'לִיל, 1990. "כזה אני, רבותי!" — מיומנו של ח'ליל אל־סַפְאִינִי (תרגום: גדעון שילה), תל אביב: כתר.
- עמית-כוכבי, חנה, 1991. "על קצה המזלג: תרגומי רומאנים מערבית לעברית עמית-כוכבי, חנה, 1991. לשון ועברית 7: 14–18.
- עמית-כוכבי, חנה, 1993. "קווים ומגמות בתרגומים לעברית מן הספרות הערבית הישראלית", המזרח החדש ל"ה [=ספרותם של הערבים בישראל]: 46–61.
- עמית-כוכבי, חנה, 1999. תרגומי ספרות ערבית לעברית: הרקע ההיסטורי־תרבותי שלהם, מאפייניהם ומעמדם בתרבות המטרה (עבודה לשם קבלת התואר דוקטור), תל אביב: אוניברסיטת תל־אביב.
- אל־קאסם, נביה, 1979. דְרִאסָּאָת פי אל־קֶסָּה אל־מַחְלִיָּה, עכא: דאר אל־אַסְנָאָר.
- אל־קאסם, נביה, 1987. אֲזָאָה עֵלָא אל־שַׁעַר אל־פִּלְסְטִינִי אל־מַחְלִי, שַׁפְאֶמֶךְ: דאר אל־מֶשְׁרֶק.
- אל־קאסם, נביה, 1991. פי אל־רִוּאִיָּה אל־פִּלְסְטִינִיָּה, כְּפָר קָרַע: דאר אל־הָדָא.
- אל־קאסם, נביה, 1994. פי אל־אֲבָדָע אל־מֶסְרָחִי אל־פִּלְסְטִינִי (דְרִאסָּאָת נִקְדִּיָּה), שַׁפְאֶמֶךְ: דאר אל־מֶשְׁרֶק.

- רנאים, מחמוד, 1995. אל־מודאר אל־סַעַב – רחלת אל־קַסָּה אל־פלסטינייה פי אַסְרָאאִיל, כֶּפֶר קרע: דאר אל־הֶדָא.
- שוב, אריאלה (עורכת), 1971. אשנב: יחסי ישראל-ערב בראי הספרות, תל אביב: מחלקת החינוך, השומר הצעיר.
- Ashrawi, Hanan, 1979. "Contemporary Palestinian Literature Under Occupation", Presented to the 9th Annual Convention of the Association of Arab American University Graduates, Bir Zeit University.
- Bassnett, Susan and Lefevere, André (eds.), 1990. *Translation, History and Culture*, London: Pinter.
- Darwish, Mahmoud, 1988. *Palestine Mon Pays*, Paris: Editions de Minuit.
- Elad, Ami (ed.), 1993. *Writer, Culture, Text: Studies in Modern Arabic Literature*, Fredricton: York Press.
- Elad-Bouskila, Ami, 1999. *Modern Palestinian Literature and Culture*, London / Portland Or.: Frank Cass.
- Even-Zohar, Itamar, 1990. *Polysystem Studies* [= *Poetics Today* 11, 1], Tel Aviv: Tel Aviv University.
- Even-Zohar, Itamar, 1997. "The Making of Cultural Repertoire and the Role of Transfer", *Target* 9, 2: 355–363.
- Even-Zohar, Itamar, 2002. "Culture as Goods vs. Culture as Tools", on the web.
- Jayyusi, Salma Khadra (ed.), 1992. *Anthology of Modern Palestinian Literature*, New York: Columbia University Press.
- Pym, Anthony, 1992. *Translation and Text Transfer: An Essay on the Principles of Intercultural Communication*, Frankfurt am Main / Berlin / Bern / New York / Paris / Wien: Peter Lang.
- Sheffy, Rakefet, 1992. "Repertoire Formation in the Cannonization of the Late 18th Century German Novel" (Ph.D. dissertaion), Tel Aviv University.
- Sheffy, Rakefet, 1998. "Models and Habitus: Problems in the Idea of Cultural Repertoire", *Canadian Review of Comparative Literature / Revue Canadienne de Literature Comparée* XXIV, 1: 35–47.
- Somekh, Sasson, 1999. "Reconciling Two Great Loves: The First Jewish-Arab Literary Encounter in Israel", *Israel Studies* 4, 1: 1–21.
- Toury, Gideon, 1980. *In Search of a Theory of Translation*, Tel Aviv: The Porter Institute for Poetics and Semiotics, Tel Aviv University.
- Toury, Gideon (ed.), 1987. *Translation Across Cultures*, New Delhi: Bahri Publications [a special issue of *The Indian Journal of Applied Linguistics* 13, 2, June 1987].

- Toury, Gideon, 1995. *Descriptive Translation Studies — and Beyond*, Amsterdam / Philadelphia: John Benjamins.
- Toury, Gideon, 2002. "Culture Planning and Translation", forthcoming in: A. Alvarez et al. (eds.), *Proceedings of the Vigo Conference "anovadores de nos — anosadores de vos"*.
- Venuti, Lawrence (ed.), 1992. *Rethinking Translation: Discourse, Subjectivity, Ideology*, London: Routledge.
- Weissbrod, Rachel, 1990. "Linguistic Interference in Literature Translations from English into Hebrew of the 1960s and 1970s", *Target* 2, 2: 165–181.